

DON FRANCISCO DE GILABERT I LA IDEA DEL GOVERN MIXT: FORTUNA I PRUDÈNCIA DEL CONSTITUCIONALISME CATALÀ DELS SEGLES XVI I XVII¹

per Joan Pau Rubiés i Mirabet

Una república de gente de todos los estados se forma.
Francisco Gilabert

A mesura que el coneixement de la història de Catalunya dels segles XVI i XVII s'ha anat ampliant durant les darreres dècades, sobretot a partir de les grans obres de John Elliott i Pierre Vilar els anys seixanta, però d'una manera força notable els últims quinze anys, també ha anat resultant més obvi que el concepte de decadència, potser vàlid des del punt de vista lingüístic i literari o des d'una visió estrictament imperialista de la política, resulta molt equívoc quan parlem de l'evolució global de la societat del Principat. Encara sembla prou just parlar de localisme i de mediocritat en diversos àmbits de la vida econòmica i cultural d'una província força petita i relativament marginal de l'enorme imperi dels

1. Amb aquest article completo un argument complex ja iniciat en dos treballs anteriors: "Reason of state and constitutional thought in the Crown of Aragon, 1580-1640", *The Historical Journal* 38, 1 (1995), pp. 1-28; "La idea del gobierno mixto y su significado en la crisis de la Monarquía Hispánica", *Historia Social* 24 (1996 -I), pp. 57-81. El primer article relacionava el constitucionalisme de la Corona d'Aragó amb el concepte de raó d'estat en el context de la crisi política de la Monarquia Hispànica, i cercava de definir el seu paper i les seves contradiccions enfront del reformisme d'Olivares. El segon article clarificava un dels conceptes polítics cabdals d'aquest constitucionalisme: la idea del govern mixt, des d'una perspectiva comparada, amb referència a l'evolució política de Castella. Amb aquest darrer article intento d'aprofundir en la interpretació de la història política de Catalunya del

Àustries, però no ho és gens assumir la imatge estàtica d'un sistema institucional purament defensiu i al capdavant anacrònic, condemnat a la desaparició. Precisament, de les diverses lectures que hom pot fer de les grans crisis polítiques del segle disset, especialment de la dramàtica guerra dels Segadors i, en un segon i fatal capítol, la guerra de la Successió ja a principis del segle següent, potser les més encertades són les que insisteixen en el seu significat polític i suggereixen la renovació i resistència d'un teixit social i institucional aparentment tradicionalista, però de fet força dinàmic enfront de la crisi del sistema imperial catòlic. Aquesta seria la tesi anunciada clarament, i potser exageradament, per Víctor Ferro en la seva anàlisi del sistema de dret públic català, la qual ha rebut un suport notable no solament entre historiadors del dret i de les institucions, ans també per part d'Eva Serra i d'altres especialistes en aspectes socials i econòmics de la Catalunya moderna. Aquesta integració de la perspectiva jurídica i dels estudis socials i econòmics és especialment important per tal com és, precisament des d'una anàlisi d'aquest tipus, que Vicens Vives i d'altres autors van poder insistir, a partir dels anys cinquanta, en el caràcter socialment conflictiu, i fins i tot regressiu, de la vida política catalana sota el règim pactista, en contra dels fàcils mites nacionalistes de la historiografia de principis de segle. Ens trobem així amb una veritable síntesi entre l'estudi de les perversitats socials del règim senyorial i les possibilitats polítiques, amb un significat col·lectiu potencialment positiu, del sistema institucional i legal autòcton. Potser el que resta per fer és relacionar més decididament aquesta visió -que de qualsevol manera cal aprofundir- amb una perspectiva geopolítica àmplia, lògicament essencial des del punt de vista de la Monarquia Hispànica, i de fet implícita en el sistema polític català des del moment en què el comte de Barcelona era també, per una tradicional lògica dinàstica, rei d'Aragó i moltes altres coses. Amb *La revolta catalana* (1963), encara avui la millor visió de conjunt del procés polític que dugué a la guerra dels

segle XVII a partir de la perspectiva constitucional. Un punt comú a aquests tres articles - un argument en tres parts, diguem-ne - és la referència a la figura del noble català don Francisco Gilabert, el pensament i la vida de què foren objectes de la meua tesi de llicenciatura: "El pensament del cavaller don Francisco Gilabert: crisi política i alternatives socials a Catalunya, 1559-1638" (II vols. Universitat de Barcelona, 1987). Agraeixo l'interès de Joan-Lluís Palos per la publicació ara, a *Pedralbes*, d'algunes de les conclusions d'aquell treball, amb un cert retard potser, però també amb l'avantatge de nou anys de reflexió. Espero poder completar una edició crítica de les obres completes de Gilabert en un futur no gaire llunyà.

Segadors, Elliott va demostrar que no hi pot haver una bona interpretació d'aquest procés que no tingui en compte la relació canviant entre dues perspectives: la de la Cort i la de les elits catalanes. Una perspectiva constitucional exigeix de fet la mateixa anàlisi, ja que el comte de Barcelona, el príncep de Catalunya i de molts altres indrets, era de fet una peça clau, del tot essencial, en el sistema de govern del país.

Des d'un punt de vista possibilista, és a dir, assumint l'existència de contradiccions i alternatives històriques, allò remarcable de la crisi política del segle XVII no és pas l'erosió sistemàtica d'un sistema institucional i legal d'origen medieval i de caire feudal davant de les forces modernes de la centralització estatal, a cavall de les necessitats militars de la corona i de la seva nova raó d'estat secularitzada. Ben al contrari, la crisi política fou el resultat d'una articulació inestable entre el Principat i el seu príncep en què Catalunya i els comtats del Rosselló i la Cerdanya jugaren un paper sorprenent, cada cop més destacable, com a defensors d'una evolució constitucionalista de la Monarquia Hispànica, finalment frustrada però.² La qüestió fonamental, *locus* clàssic del debat historiogràfic, és fins a quin punt aquesta lectura possibilista de l'evolució del sistema pactista, un sistema en certa mesura corrent a molts indrets de l'Europa moderna, però certament amb uns trets especialment marcats a la Corona d'Aragó (tal com ho hauria notat qualsevol ambaixador Venecià a la Cort espanyola en les seves "relacions"), ens pot portar a mantenir la hipòtesi de l'existència d'una evolució constitucional de tipus republicà, teòricament coherent i capaç de competir (almenys en alguns escenaris optimistes) en el terreny geopolític i militar de l'època moderna, com en els casos de Venècia, Holanda i Anglaterra.³ És a dir: ¿hem d'interpretar les desastroses conseqüències de la revolta contra Felip IV, el caràcter efímer de la república catalana de Pau Claris, i el posterior retorn a la obediència hispànica (però amb la pèrdua d'una part del territori) com un

2. He escrit sobre la dimensió hispànica, d'aquest constitucionalisme, en "La idea del gobierno mixto.." (n. 1).

3. Cada un d'aquests casos és, evidentment, especial, tant pel que fa a la definició "republicana" del seu sistema polític, sovint una definició només parcial a partir de l'ideal de govern mixt, com pel que fa a la seva fortuna política, en tots els casos variable. La qüestió no és, per tant, si es pot assimilar del tot la Corona d'Aragó a algun d'aquests models, sinó si es pot situar la Corona d'Aragó en un ventall de casos diversos que revelen una tendència conjunta, configurant un model d'evolució política constitucional no absolutista al llarg de l'època moderna. La Corona d'Aragó, amb l'Imperi Alemany i Polònia, formaria part dels exemples fracassats per raons diverses.

resultat de la manca de capacitat política del Principat i de les seves institucions pactistes? I el posterior fracàs austriacista durant la guerra de la successió com una confirmació d'aquesta feblesa? I, al capdavant, el triomf del model absolutista borbònic com una reivindicació *a posteriori* de la racionalitat històrica dels projectes reformistes d'Olivares davant de la pressió de França? La qüestió, des del punt de vista del destí polític de Catalunya, gira entorn de dues possibles respostes: o bé van ser desfavorables les circumstàncies, el poderós element de *fortuna* de què escrivien pensadors polítics com Guicciardini i Maquiavel, o bé era dolent el model polític i era, per tant, injustificada la *prudència* amb què qualificava als catalans don Francisco Gilabert quan, el 1616, lloava (en els seus famosos *Discursos*) el govern mixt català com el millor que es podia haver ideat, uns cent anys abans de que fos demantelat. És a dir, la qüestió gira en torn de la valoració del sistema pactista català com a sistema anacrònic en les circumstàncies canviants del segle XVII - com si diguéssim que Francisco de Quevedo tenia en el fons molta raó quan titllava als catalans d'*aborto monstruoso de la política* per voler ser *libres con señor*, fins al punt de negar al comte de Barcelona -el seu príncep i protector, estrictament parlant- qualsevol capacitat operativa.

Un dels elements necessaris per tal d'arribar a aquesta valoració és la capacitat teòrica del pensament constitucional català del segle XVII, és a dir, el pensament polític autòcton i la seva relació amb el pensament polític tant a Espanya com a Europa. És potser aquest un dels terrenys on el salt historiogràfic dels darrers anys (tenint en compte força material inèdit) ha estat notat de manera més clara, a partir dels esbossos de Jaume Sobrequés i de Miquel Solé Sanabre el 1982, el breu estudi de la publicística del 1640 per Francisco X. Burgos i Manuel Peña al primer congrés d'Història Moderna de Catalunya (1984) i la següent síntesi de Ricardo García Cárcel (1985), passant per l'obra (fonamental si més no com a referència) de Víctor Ferro del 1987, el meu treball monogràfic sobre Gilabert del mateix any, i les contribucions més recents d'Eulàlia Duran, Jaime Reula, Xavier Gil, Xavier Torres, Jesús Villanueva i Joan-Lluís Palos.⁴ Penso que la consolidació d'aquest interès pel pensament

4. Veure S. Sobrequés, *El pactisme a Catalunya* (Barcelona), 1982); M. Solé Sanabre, «El pensament polític en la Catalunya del segle XVII. Un estudi ideològic de la revolta catalana del 1640» (tesi de llicenciatura inèdita, UAB, 1982); F.X. Burgos i M. Peña, «Aportaciones sobre el enfrentamiento

polític deriva, en gran part, de la superació de prejudicis simplistes sobre el paper de les idees en el canvi històric, interpretades massa sovint, en el passat, bé com un mer apèndix ideològic a les estratègies socials de poder, bé com una forma indeterminada i mal explicada de mentalitat col·lectiva o, fins i tot, com una manifestació de la vida cultural (filosòfica o literària) només remotament lligada a la vida política. De fet, el que demostra aquest nou interès és la saviesa de combinar les diverses perspectives de la història política, jurídica i institucional amb l'anàlisi social i cultural de les creences, els discursos, les estratègies i les identitats. El pensador polític del segle XVII és, a Catalunya com a la resta d'Europa, una persona educada en una tradició humanística i retòrica, interessada conseqüentment per la història com a mite i com a coneixement pràctic, condicionada també (de manera explícita o no) per l'autoritat suprema del discurs teològic i, sobretot, entrenada en el domini d'un llenguatge jurídic. Sens dubte, és la força d'aquest llenguatge jurídic el que va condicionar més clarament l'emergència d'un discurs polític constitucional, a Catalunya com a la resta d'Europa. No crec equivocar-nos si afirmem que el grau d'elaboració del discurs jurídic a Catalunya, i a la Corona d'Aragó en general, va suplir durant uns segles crítics la modèstia de la tradició humanista, la mediocritat de la universitat, i la relativa manca d'obertura intel·lectual a la filosofia crítica del Renaixement tardà, una manca d'obertura motivada en gran mesura per la presència del catolicisme inquisitorial, i que limitava seriosament el

ideològic entre Castilla y Cataluña en el siglo XVII. La publicística catalana», *Actes del Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*. (Barcelona, 1984), vol. II, pp. 557-67; R.García Cárcel, *Historia de Cataluña. Siglos XVI-XVII* (Barcelona, 1985), vol.I, pp. 137-178; V.Ferro, *El dret públic català. Les institucions a Catalunya fins al decret de Nova Plania* (Vic, 1987); J.P.Rubiés i Mirabet, 'El pensament del cavaller...' (n.1); E.Duran, *Sobre la mitificació dels orígens històrics catalans* (Barcelona, 1991); J.Reula Biescas, 'Preeminència regia versus llibertats a la Catalunya de Felip IV i Lluís XIV', *Actes del Tercer Congrés d'Història Moderna de Catalunya, Pedralbes*, 13-1 (1993): 309-16; X.Gil Pujol, 'Visió europea de la monarquia espanyola com a monarquia composta, segles XVI i XVII', *Recerques* 32 (1995): 19-43 - ultra diversos treballs valuosos sobre el constitucionalisme al regne d'Aragó; X.Torres Sans, 'Introducció' a *Escrips polítics del segle XVII. Tom I, Notícia Universal de Catalunya, de Francesc Martí Viladamor*; J.Villanueva López, 'Los orígenes Carolingios de Cataluña en la historiografía y el pensamiento político del siglo XVII' (tesi de llicenciatura inèdita, UAB 1994); No he pogut encara veure J.L.Palos i R.Ragués, *L'hora dels juristes: Joan Pere Fontanella, 1575-1649*, en curs de publicació. Aquesta llista no és del tot exhaustiva (hi ha altres tesis inèdites a les quals no he tingut accés), però penso que indica l'emergència d'un cert consens historiogràfic sobre la necessitat de cobrir aquest terreny.

desenvolupament de l'escepticisme cap a les fonts d'autoritat tradicionals. Joan-Pere Fontanella, Felip Vinyes, Francesc Martí Viladamor o Joan-Pau Xammar feren, doncs, en part, la feina d'un Jean Bodin, un Hugo Grotius o un Francis Bacon, i en la mesura en què hi hagué un discurs polític aristocràtic -Francisco Gilabert n'és precisament un dels més magnífics exemples- o burgès patrici -pensem en un Joaquim Setantí- o, fins i tot, burgès mercader -i ara ens cal anar a cercar Narcís Feliu de la Peña a la fi del segle- aquests altres discursos van dependre en gran mesura de les formulacions dels juristes lletrats. El noble educat, el ciutadà honorat educat i el mercader educat eren tots ells doctors en lleis. Era un llenguatge perfectament assumible pel clergat de la província, socialment lligat a les elits locals, de manera que foren clergues com Gaspar Sala els encarregats de vulgaritzar -d'una manera força indiscriminada- les formulacions constitucionals el 1640, sense que sigui gens fàcil detectar un discurs menys catòlic i providencial en juristes paradigmàtics com ara Jeroni Pujades.

La qüestió historiogràfica sobre la interpretació que calgui donar al significat històric del sistema constitucional català passa, per tant, per valorar les formulacions teòriques de la tradició jurídic-política i la manera com es relacionaven amb la praxi política, tenint en compte dues observacions: que sense aquest pensament polític les coses haurien anat de tota una altra manera, i que no hi havia simplement una teoria pactista clara i immutable, sinó tot un conjunt d'interpretacions constitucionalistes de caire més o menys elaborat, i amb èmfasis diversos, a partir d'uns supòsits teològics, un llenguatge jurídic, i una mitologia històrica comunes.

La primera d'aquestes dues observacions no és gens difícil de justificar: precisament l'existència d'una tradició constitucional com una força ideològica viva, amb una notable capacitat per a motivar comportaments independents dels desitjos dels ministres de la Cort, marcà la diferència entre la reacció a la política d'Olivares que es va donar al principat de Catalunya i comtats de Rosselló i Cerdanya i el que fou la norma a d'altres territoris de la Monarquia, amb conseqüències importantíssimes per al país (no totes positives) i de fet també per a tota l'Europa a partir del 1640. No seria correcte dir que la tradició constitucional catalana implicava la necessitat d'un trencament amb la idea monàrquica, més aviat al contrari, però sí que cal dir que les tensions que precediren els fets de 1640, és a dir la radicalitat amb que els esquemes Olivaristes,

foren oposats, no serien explicables sense una convicció generalitzada per part de les elits catalanes que la identitat constitucional del país era una expressió d'interessos personals i col·lectius irrenunciables des d'un punt de vista patriòtic, i el fonament de la legitimitat política. És a dir, era la cosa més important per a la nació (un concepte que molts escriptors tenien força clar i que volia dir "els catalans"), sempre salvaguardant l'ortodòxia religiosa i l'ordre social.⁵ Però, fins a quin punt podem considerar que la identitat nacional era un concepte polític important?⁶ Francisco Gilabert (1559-1638) ens ofereix, en el primer dels seus cinc *Discursos sobre la calidad del principado de Cataluña, inclinación de sus habitantes, y su gobierno* (Lleida, 1616), un ús interessant del concepte, revelador tant per la seva importància tàctica com per les seves ambigüitats.⁷ La nació catalana es defineix a partir d'una naturalesa dels catalans, i esdevé un concepte alhora antropològic i legal, car fa referència a un temperament natural específic (la "inclinación" dels habitants), condicionat per una geografia específica (la "calidad" del territori), però sobretot lligat a una identitat constitucional adequada a aquell temperament ("su gobierno"). La nació és així ja, clarament, una construcció mítica que serveix per a legitimar un sistema polític i legal empíric. Els continguts

5. És a dir, la nació catalana no era Catalunya, eren els catalans, que formaven una comunitat natural (una comunitat política i cultural). En aquest sentit, l'ús actual del concepte, en barrejar el territori i la gent, és sovint més confús que no pas l'ús del segle XVII. El concepte del segle XVII no era, tanmateix, immune a la tendència a la reificació, a partir de la idea d'un temperament natural col·lectiu.

6. Sobre el concepte de nació i el patriotisme de la Catalunya del segle XVII, veure Xavier Torres, "Pactisme i patriotisme a la Catalunya de la Guerra dels Segadors", *Recerques* 32 (1995): 45-62.

7. Per a una anàlisi detallada del pensament de Gilabert, em remeto a la meua tesi de llicenciatura, "El pensament del cavaller..." (n. I). Aclareixo aquí que mantinc la forma castellana del nom de Gilabert, Francisco, perquè aquesta fou la forma per ell triada, i usada indistintament en documents escrits en català o en castellà, a l'àmbit públic i al privat. No es tractava, per tant, d'una mera convenció aristocràtica o familiar (així, el seu pare fou Joan i els seus fills Ramon i Miquel), sinó més aviat d'una opció estrictament personal, que cal respectar i, a més, perfectament compatible amb un patriotisme d'antologia, fonamentat en una visió constitucional, històrica i antropològica, més que no pas lingüística, de Catalunya. És, tanmateix, veritat que aquesta opció castellanitzada tenia l'interès afegit d'ajudar don Francisco a distingir-se, a Lleida, d'un arribista social (hauria pensat ell) com ara el calceter Francesc Gilabert. Aclareixo, també, que Francisco Gilabert i Pou fou el nom adoptat quan la seva mare, Isabel d'Alentorn, es va casar, en segones noces, amb Jaume de Sentmenat (1565), després de la mort prematura de Joan de Gilabert (1562: Francisco tenia llavors tres anys). Francisco va mantenir el nom i l'herència del seu pare, Joan de Gilabert, i hi va afegir l'herència del seu besavi Francesc Pou. Fou Francesc Pou qui, de fet, el va criar, a Tamarit de Llitera i a Lleida, fins a la seva mort (1579). A partir dels vint anys, Francisco, ja casat amb Jerònima Meià, va poder controlar la seva important heretat.

específics del concepte de nació catalana de Gilabert -que són colèrics, lleials i prudents, i que estimen la llibertat i son gelosos del seu honor fins al punt d'esdevenir implacables venjadors i bandolers- són tanmateix una projecció mal dissimulada dels valors aristocràtics de la noblesa, convenientment idealitzats, i amb l'afegit de la possible justificació de les seves bandositats i violència criminal. Aquesta interpretació era il·lustrada, i en certa mesura demostrada, amb una lectura extremadament selectiva dels esdeveniments històrics descrits pels cronistes, de l'antic Livi al modern Zurita, passant pels medievals Muntaner i Desclot. Allò interessant és que al segle XVII, al contrari del que havia estat el cas durant l'edat mitjana respecte als pagesos de remença, la definició d'aquest valors nobiliaris no exclou -i no pot ja lògicament excloure- els catalans d'altres grups socials. Per això, la generalització de l'ideal aristocràtic és una tendència implícita en aquesta formulació teòrica, que arrenca del model cosmogràfic de Giovanni Bòtero i que presenta similituds amb les definicions d'altres escriptors de l'època (com ara el jesuïta Pere Gil en la seva història natural de Catalunya).⁸ De fet, podem pensar que la formulació de Gilabert, havent estat publicada el 1616 en un text que, molt difós, va tenir un paper important en el desenvolupament del tòpic literari del caràcter català. Per exemple: el que escriu el ciutadà de Barcelona Esteve de Corbera, uns quinze anys més tard, a la seva *Cataluña ilustrada* (c.1631) se li assembla força, i també trobem una variació del mateix tema en la *Historia de los movimientos y separación de Cataluña* (Lisboa, 1643) del portuguès Francisco Manuel de Melo.⁹

8. Josep Iglésies, *Pere Gil (1551-1622) i la seva geografia de Catalunya*, (Barcelona, 1949), pp. 269-75. Aquesta obra, de c. 1600, va restar inèdita. Insisteixo, de nou, que no trobem aquí la simple repetició d'una fórmula, sinó més aviat l'adopció d'un model analític compartit amb tòpics comuns i variacions significatives. Gilabert està d'acord amb Pere Gil, per exemple, que els catalans són molt aptes per al govern, que són venjats, però al mateix temps del tot honorables, i que estan disposats a sofrir grans treballs, valerosament i amb gran constància. Però Gilabert defineix la naturalesa catalana com a colèrica, mentre que Gil parla, en primer lloc, de complexió melancònica i moderada. Gil desenvolupa temes més "burgesos", com ara la gasiveria, l'enginy mecànic i l'aptitud comercial, i d'altres eclesiàstics, com ara la pietat i la castedat, tots els quals són absents en Gilabert. Gilabert adopta una visió socialment més definida, aristocràtica i en certa mesura rural, i, per raons polítiques, s'esmerça a destacar la gran fidelitat dels catalans.

9. Corbera, *Cataluña ilustrada*, Nàpols 1678, pp. 33-4; Melo, *Historia*, Barcelona 1981, p. 20-2. El tema ha estat discutit per Ricardo García Cárcel, *Historia de Cataluña, siglos XVI y XVII* (Barcelona, 1985), I, p. 66-80.

Ara bé, l'obsessió per l'ordre social que caracteritza els pensadors polítics de l'època, i que marcà clarament les prioritats d'uns juristes catalans al servei d'una elit patrícia i aristocràtica provincial, podria fer-nos pensar que el constitucionalisme patriòtic i sobretot el seu nucli utòpic, la retòrica de la llibertat primordial dels catalans, havien de desaparèixer tan bon punt es descabdellessin conflictes interns de la societat catalana. Tanmateix, la convicció fonamental de les elits catalanes, sense la qual les actituds populars del 1640 tampoc no haurien estat les mateixes, era que l'expressió més genuïna de l'ordre social anava lligada al sistema legal i institucional propi i no pas al mer exercici del poder reial, el paper del qual, tot i que essencial, era només una peça d'un sistema més ampli. Constitucionalisme volia dir legalisme, però també implicava que el sistema d'ordre públic era un sistema de llibertats - per a Gilabert, per exemple, la llei no era només un límit al poder arbitrari dels ministres reials contra els drets personals de la vida i la propietat: era de fet el mínim de repressió necessària per tal que funcionés una societat a partir d'una situació original de llibertat absoluta, repressió adequada de fet als vicis particulars de cada nació.¹⁰ De manera que les lleis catalanes, començant pels *usatges* feudals, eren un remei específic als vicis específics de la naturalesa colèrica dels catalans.¹¹ Tot l'edifici constitucional posterior era una conseqüència d'aquest principi, i depenia de la participació de tots els estaments en l'elaboració de les lleis a les Corts, d'acord amb la constitució d'un règim polític específic per a Catalunya. Només amb l'experiència traumàtica de la revolta es revisaria el pressupost segons el qual l'ordre constitucional era la millor garantia de l'ordre social, davant la impossibilitat de mantenir el sistema legal en condicions de guerra que, de fet, augmentaven el poder de les monarquies estrangeres. Encara llavors, davant l'evidència de la impossibilitat d'un model purament republicà, el desesperat recurs a França i el retorn a la obediència a Felip IV, tot plegat en condicions que inevitablement reforçaven el tradicional principi de fidelitat monàrquica, es duïen a terme sense renunciar a les aspiracions d'autogovern, que eren, al capdavant, el contingut clau del concepte clàssic de llibertat.

10. Aquest model implica, per tant, la idea d'un contracte original i segueix la tradició Bartolista medieval desenvolupada, als mateixos anys, per pensadors neoescolàstics espanyols, com Francisco Suárez.

11. *Discursos*, II, 75-8.

Aquesta llibertat, doncs, més enllà dels privilegis concrets dels estaments i dels municipis, implicava el principi de la no submissió a un poder extern, i tenia, en conseqüència, un significat col·lectiu, independentment que el règim polític fos democràtic, aristocràtic o monàrquic, o una combinació dels tres -precisament, el cas de Catalunya segons Gilabert. Gilabert havia modelat el seu concepte de llibertat catalana en el discurs patriòtic humanista i ciceronià, i tot i que ell s'hauria esgarrifat de la revolta pel que implicava de poder plebeu (analitzat com una llibertat excessiva) i de submissió a França (interpretada com l'enemic natural dels catalans), la retòrica de la llibertat va sobreviure la crisi i les vacil·lacions per a sorgir ben central, per exemple, en el discurs polític de Feliu de la Penya, no massa allunyat del de Gilabert. No era un concepte de llibertat necessàriament contraposat a la idea de l'autoritat monàrquica, sinó més aviat la convicció paradoxal que la fidelitat personal a una dinastia possiblement estrangera i la defensa d'una llibertat al capdavant col·lectiva com a valor polític suprem eren perfectament compatibles i constituïen l'essència de l'ordenament polític català. Aquesta imbricació, ho repeteixo, ben paradoxal, i perfectament expressada en els *Discursos* de Gilabert i en molts d'altres escrits polítics de l'època, defineix l'essència del pactisme de la Corona d'Aragó: és a dir, la combinació de la tradició cavalleresca feudal, el llenguatge encara vigent i encara aristocràtic de serveis i mercès, amb els principis legals i republicans d'inspiració clàssica -els conceptes de justícia, equitat i comunitat política. I tot això, per a acabar-ho d'amanir, sota l'autoritat suprema de la providència divina, el recurs retòric a la qual és constant, sentimental i abusiu.

Caldrà esbrinar fins a quin punt aquesta paradoxa era de fet una simple i profunda contradicció que calia resoldre històricament. Abans, però, cal insistir en la circumstància que no reivindicuem pas el pensament de Gilabert -el cas poc comú d'un cavaller de terres de ponent doctorat en lleis i amb una experiència parlamentària i cortesana- com la simple expressió d'un consens ideològic, sinó més aviat com un exemple destacat i amb un pes específic dins d'un arc de pensament polític que es nodria de tradicions compartides per a evolucionar cap a posicions diverses. Ja hem destacat l'observació que el pensament polític a la Catalunya del segle XVII era ben plural, abans i després de la revolta. L'evidència d'aquesta pluralitat del pensament polític dins de la tradició

constitucional és potser el resultat més clar de l'interès recent per l'estudi del pensament polític de finals del segle XVI i del segle XVII a la Corona d'Aragó. El caràcter evolutiu del pensament historiogràfic, per exemple, ha estat esbossat amb gran encert en l'excel·lent tesi de llicenciatura de Jesús Villanueva López, que repassa les diverses teories sobre el sistema de govern català, i en concret el caràcter de la seva sobirania, en relació amb la definició del mite historiogràfic fonamental de la llibertat original dels catalans en els preceptes carolingis del s. IX descoberts a finals del s. XVI. No solament hi hagué interpretacions contraposades a Catalunya i a la Cort, a tenor de les polèmiques de cada moment, i també diversitat de posicions dintre de Catalunya, sinó que també escriptors concrets, com ara Felip Vinyes o Martí Viladamor, van anar desenvolupant diverses teories. Podríem pensar que aquests casos, d'un oportunisme sovint flagrant, només demostren la manca de consistència del jurista com a pensador polític. Ens enganyaríem, però, si penséssim que aquests canvis de camisa són peculiaritats catalanes o llatines, o que invaliden l'existència de trajectòries intel·lectuals coherents. Ben al contrari: deixant de banda la constatació que individus oportunistes, ahir com avui, existien, allò realment important és que aquests exemples demostren el caràcter dinàmic del pactisme com a ideologia. A partir d'uns pressupostos comuns i d'un cert consens al voltant de la tradició heretada, era possible, i sovint necessari, desenvolupar la teoria en direccions regalistes o republicanes. Precisament, allò que caracteritza la teoria clàssica del govern mixt tal com fou usada a l'Europa dels segles XVI i XVII -a Florència, Venècia i Holanda, però també a França, Catalunya i Anglaterra, i fins i tot a Castella- era la seva possible ambigüitat, la seva capacitat per a "republicanitzar" monarquies feudals i, al mateix temps, la seva utilitat per a marcar els límits a la tendència republicanitzadora. En aquest sentit, a desgrat que la formulació més característica del govern mixt és la combinació perfecta de les categories aristotèliques de monarquia, aristocràcia i democràcia en funció del bé comú, sembla correcte afirmar que l'existència d'una elit aristocràtica (rural i ciutadana) més poderosa col·lectivament que no pas individualment, i per tant relativament oberta, fou el punt de partida sociològic per a l'èxit del model mixt. És ben possible que aquest rerefons sociològic, fonamentat en una tradició institucional sòlida, ajudi a explicar la pervivència de l'entusiasme pactista a la Corona d'Aragó. Certament, a la Catalunya del segle XVII la idea

del govern mixt, és a dir la idea d'una monarquia constitucionalment limitada, en les seves diverses formulacions, representa menys que no pas un consens ideològic, l'existència d'un llenguatge comú a mig camí entre patriotisme i regalisme, capaç d'articular fins a cert punt els termes de la paradoxa feudal-republicana, i a partir del qual possibilitats més radicals es podien desenvolupar en la direcció que fos més convenient.¹² És fonamental entendre, però, que això no defineix una peculiaritat catalana o aragonesa. Era aquesta una ambigüïtat que afectava tots els estats europeus de l'època, tal com ho va analitzar de manera magistral -si bé un xic simplista- Helmut Koenigsberger.¹³ El lloc de la Corona d'Aragó en aquest espectre complex entre absolutisme monàrquic i republicanisme més o menys aristocràtic (ja que el republicanisme democràtic era ben escàs a qualsevol indret) es pot caracteritzar, a la llum del desenllaç de la guerra de successió, com el d'un fracàs històric condicionat per una feblesa interna i per situació geoestratègica desfavorable, però també, a la llum dels cinc segles precedents, com un model de gran importància en el conjunt hispànic, amb una projecció no gens menyspreable a Castella i a la Itàlia meridional, i, si ens és permès de qüestionar la racionalitat dels programes d'Olivares i la inevitabilitat del model absolutista a Espanya, potser no del tot condemnat al fracàs.¹⁴

La importància de Gilabert consisteix en ésser un dels formuladors més clars de la teoria del govern mixt a la Catalunya del segle XVII. Si l'haguéssim de situar en relació amb l'evolució ideològica detectada per Jesús Villanueva, qui estranyament mai no l'esmenta, potser caldria dir que als *Discursos* del 1616 hi trobem avançats, de manera implícita o explícita, molts dels temes que apareixeran més àmpliament discutits

12. Cal entendre que la idea de república, efectivament "la cosa pública", és a dir el bé comú de la comunitat política, no exclou necessàriament la idea monàrquica en el llenguatge polític del segle XVII. Una monarquia és republicana quan es supedita al bé comú, i esdevé tirànica quan no.

13. "*Dominium regale or Dominium Politicum et Regale: monarchies and parliaments in Early Modern Europe*", a *Politicians and Virtuosi. Essays in Early modern history* (London, 1986), pp. 1-25. El simplisme de la dicotomia anunciada en el títol d'aquest important article consisteix a reduir els models monàrquics a dos: un rei absolut, com a França, o un rei subjectat a un parlament, com a Anglaterra. Ben sovint la idea de la monarquia contractual o del govern mixt es situava en un terreny a mig camí, amb subtils variacions - entre les quals cal incloure els models castellà i "aragonès" -, i fins i tot les mateixes oscil·lacions dels casos francès i anglès.

14. Per a una discussió més detallada d'aquestes idees, em refereixo als dos articles citats a la nota 1, que aquí m'he limitat a esbossar.

durant la polèmica del 1622 sobre el nomenament dels virreis Alcalà i Sentís (inconstitucionalment previ al jurament de Felip IV de Castella com a comte de Barcelona), durant les Corts de 1626-32, i en esclatar la revolta del 1640. Tot i que Gilabert va tenir una participació activa en les Corts de 1626-1632, expressada en diversos memorials polítics, la seva obra del 1616 és, de fet, el fruit ja madur d'una experiència d'anys anteriors: condicionada per les Corts del 1585 i 1599, que van marcar el seu ascens social a la categoria nobiliària, i també van suposar la clarificació de l'edifici constitucional català; per la seva participació en les alteracions ribagorçanes i el seu sentiment proper al constitucionalisme aragonès els anys 1588-91; per un desengany de la vida cortesana (com a gentilhome de la boca del rei Felip III) i de l'activitat militar als exèrcits reials; per la seva participació activa en el govern municipal de Lleida, amb un episodi important quan fou Paer en Cap (per segona vegada) l'any 1604-5; finalment, per les crisis del bandolerisme a terres de ponent a finals del segle XVI i principis del segle XVII. Intel·lectualment, Gilabert és, per tant, l'hereu dels pressupostos culturals de finals del segle XVI, format per exemple en la lectura d'historiadors com Zurita, Diago i Pineda, escriptors polítics com Patrizi, Botero, i Bovadilla, i juristes contemporanis seus com Peguera i Sessé. Fou a partir d'aquests pressupostos que Gilabert va intentar de donar una resposta coherent i pragmàtica a les noves circumstàncies del segle XVII. Pels seus lligams personals amb Aragó, fou també un home-pont entre el pensament generat per la crisi de les alteracions, en què es situà clarament en contra dels designis del comte de Chinchón, i els conflictes catalans dels anys 1622-1632, quan davant dels programes d'Olivares va voler mantenir una posició constitucional sòlida però no obstructionista.

Resulta, però, ben significatiu que Gilabert no es traslladés a viure a Barcelona, com ho féu, per exemple, el seu primogènit Ramon. Tot i que el seu prestigi fou reconegut per homes com Esteve de Corbera, al capdavant Gilabert, des de fora del "cercle barceloní" identificat per Jesús Villanueva a la seva investigació (cercle format per homes com ara Rafael Cervera, Jeroni Pujades o Jaume-Ramon Vila), va mantenir una posició força personal, potser equiparable a la d'Andreu Bosch a Perpinyà. Des d'aquesta perspectiva, resulta interessant la comparació de la seva interpretació del sistema de govern de Catalunya amb les idees d'Andreu Bosch, definit per Villanueva com 'el representant més genuí del pensa-

ment "republicà" a Catalunya abans de la guerra del 1640¹⁵, per la seva concepció de la república catalana com una comunitat perfecta, organitzada autònomament a partir de la institució de les Corts (que hom fa remuntar a l'època carolíngia), i definida des d'un llenguatge aristotèlic com una democràcia legislativa combinada amb un poder monàrquic subjecte a les lleis.¹⁵ És a dir, un govern mixt, i precisament una monarquia constitucional. Ara bé, aquesta concepció, publicada el 1628 als *Títols de honor de Catalunya, Rosselló y Cerdenya*, no és gaire més que una versió de la idea de govern mixt defensada per Gilabert al primer dels seus *Discursos* dotze anys abans, un text probablement conegut per Bosch, qui inclou a Gilabert en una de les seves llistes d'escriptors catalans.¹⁶ Només és un exemple d'una continuïtat temàtica que influiria la publicística de la revolta -de manera que Felip Vinyes tornarà al tema del govern mixt en el manuscrit de les seves *Ilustraciones y discursos chronológicos y juri-políticos del Principado de Cataluña* del 1641, si bé, de manera conseqüent amb el seu punt de vista regalista (l'obra formava part de l'ofensiva monàrquica durant la revolta), només per a rebutjar totes les formes potencialment republicanes del govern mixt, i per a defensar una interpretació adulterada de les Corts, una mica com havia passat a Castella. És a dir, un absolutisme dissimulat.¹⁷

Aquest panorama de coincidències temàtiques i divergències interpretatives suggereix que allò important no és la mera existència de la idea del govern mixt, sinó l'articulació de projectes polítics diversos a partir d'una anàlisi del poder basat en el concepte de sobirania i les seves funcions. En aquest context, la figura de Gilabert és interessant, per tal com, a partir d'una actitud pragmàtica similar a la dels arbitristes castellans, va articular clarament aquest tipus de llenguatge, i perquè ho va fer des d'una posició constitucional moderada i al capdavant força sòlida, ben arrelada en els principis jurídics expressats en les *Constitucions i altres drets de Catalunya* (en la recopilació de 1588-9). En aquest sentit, el seu pensa-

15. Villanueva, "Los orígenes carolingios.." (n. 4), pp. 47-8.

16. Si bé només en referència amb el tercer dels *Discursos*, sobre la noblesa; però els cinc *Discursos*, concebuts com una obra unitària, solien circular junts.

17. Villanueva, "Los orígenes...", pp. 63-70. No estic, però, convençut de la idea de Villanueva que aquesta obra tan poc coherent sigui un esforç interpretatiu purament intel·lectual, sense cap finalitat política immediata, i encara menys que representi "la realització més alta a la qual va arribar el pensament constitucionalista català previ a la guerra" (p. 64).

ment representa un relatiu consens anterior a l'arribada d'Olivares. Així, no entra en la discussió historiogràfica sobre els orígens populars i precarolingis de l'estat català, i simplement al·ludeix la idea medieval de la reconquesta com l'origen de les llibertats dels catalans. Ara bé, el rei fou escollit per a exercir una funció pública limitada, i està lligat per uns pactes que defineixen la legitimitat del seu exercici de la sobirania.¹⁸ En arribar a aquest punt, adopta el model aragonès per a suggerir que la nació té el dret a escollir un altre rei, si cal. Tot i que davant una opinió tan radical preferix mantenir una distància prudent, en qualsevol cas insisteix en que el rei que no és capaç de governar constitucionalment ha de dimitir, o esdevé un tirà. Al capdavant, i aquesta és la clau de volta de la idea de la llibertat, el poder reial no és un ideal, és un mal menor, és una restricció necessària a la condició natural. Sense entrar directament en una crítica de la teoria de Jean Bodin sobre el caràcter indivisible de la sobirania, s'adhereix sense ambigüitats a la idea del govern mixt com el millor, amb un sentit global inequívocament republicà: el sistema de govern és una construcció artificial i intel·ligent destinada al bé comú. No és que l'estat no existeixi encara: és que el millor estat és aquell que divideix la sobirania en un equilibri de poders. Heus ací com defineix la constitució de Catalunya als *Discursos*:

«De la democracia, que es el gobierno popular, tomaron el brazo real, que representa el pueblo; pero porque no llegasse a sobrada libertad, que es la que cudician, eligieron otro brazo que es el militar, que representa la aristocracia o gobierno de pocos nobles. Y porque no llegasse a oligarchía, que es confederación de pocos con codicia de riquezas, eligieron un rei, que es la monarquía, por cuya mano se pudiesen las cosas en execución. Pero considerando que éste podía llegar a ser tirano, para impedirlo ordenaron que las leyes que este rey huviesse de mandar executar fuessen primero hechas con consentimiento de los braços arriba dichos, militar y real, anexando a ellos otro, dicho eclesiástico, porque fuessen las leyes generales para todos los estados. Los quales braços juntos representan un tribunal, dicho Corte, la qual juntamente con el rey hiziesse las leyes con que su Majestad avía de gobernallos.»¹⁹

18. Veure, especialment, *Discursos*, II, 66-74.

19. *Discursos*, I, 12-16.

Queda ben clar que en aquesta visió constitucional el poder legislatiu pertany al rei amb la Cort (una institució que manté, curiosament, el seu significat original de tribunal, i per tant Gilabert escriu *cort* i no *corts*, si bé funciona com a òrgan de representació general de la comunitat política). El poder reial és definit com un poder executiu al servei de la voluntat legislativa general, i no com un poder sobirà absolut. També queda clar (ja hem vist que Gilabert més endavant desenvolupa el tema amb major precisió) que el rei que no governa segons la voluntat legislativa de la Cort esdevé un tirà. Finalment, la defensa de l'aristocràcia com una salvaguarda contra el suposat 'excés de llibertat' del poble es modera amb un reconeixement de la seva tendència a abusar del poder per interessos particulars. Per això, el paper executiu del monarca és concebut com una garantia contra els abusos del poder oligàrquic.

Tanmateix, Gilabert no arriba a dir que la sobirania sigui popular, a diferència de com ho havia fet Juan de Mariana. Fins i tot durant els anys de debat historiogràfic i polític que precediren la revolta, Gilabert es mantingué en aquell punt d'equilibri entre la fidelitat vassallàtica i la llibertat patriòtica que posteriorment, en un context de virtual guerra civil, esdevindria gairebé impossible pels seus fills i néts, però que, curiosament, no fou només un punt de partida tradicional a principis del segle XVII, sinó que en certa manera seria també un punt d'arribada a finals del mateix. Ni renunciava Gilabert a l'imperi, ni qüestionava la monarquia composta, ni tampoc no discutia el poder executiu reial i les seves necessitats. Volia, però, que funcionessin les institucions representatives, els municipis, els braços, les Corts i la Diputació, i que les lleis fossin respectades, i proposava principis generals i reformes concretes per tal que això fos possible en cada àmbit. El seu és un reformisme constitucional amb un sentit conservador, perquè no vol abandonar el principi (lligat a una visió idealitzada de la naturalesa) segons el qual les lleis de cada nació són en certa mesura immutables. En concret, les lleis del Principat són idealitzades com una 'medicina' especial per al caràcter natural dels catalans, i la prudència política dicta que les millors lleis per a una nació són aquelles que aquesta s'ha donat, a si mateixa, per a corregir els seus vicis particulars. Era ben fàcil, en aquest punt, acudir a diverses autoritats per a demostrar que els canvis arbitraris creaven més problemes que no pas en resolien. El mite nacional-constitucional restava, així, per sobre del programa de reforma pràctica, a través del mecanisme

fonamental de les Corts, clau de volta de la sobirania compartida i legítim nexa entre el canvi legal i la continuïtat constitucional.

Tornem a la qüestió central: era realment possible treballar sobre aquest model o un de similar en les noves circumstàncies del segle XVII? Penso que val la pena aprofundir críticament (si bé de manera forçosament sumària) en la figura de Gilabert i en el sentit de la seva obra, per a preguntar-nos quines eren les seves possibilitats i contradiccions. L'observació més important que cal fer aquí és que el sentit global dels *Discursos* (i també de la resta de l'obra de Gilabert) no era definir teòricament una qüestió, per exemple el caràcter de la sobirania, sinó desenvolupar un programa de reforma de les institucions i de les pràctiques socials i administratives, amb la finalitat de resoldre els problemes interns de Catalunya (començant pel bandolerisme) dins de l'ordenament legal. Per això, la definició de la naturalesa colèrica dels catalans en funció del clima i de la geografia era sobretot una justificació antropològica del sistema constitucional, un recurs sofisticat al capdavant, per tal de mantenir una línia metodològica tradicional en un context de crisi política. El mateix cal dir dels seus arguments històrics, en que l'esperit militar dels ibers descrits per Titus Livi és el mateix que demostren els almogàvers de Muntaner a Atenes i Neopàtria, i el que s'expressa també, de manera malaguanyada, en les bandositats del segle XVII. L'interès de l'obra de Gilabert no consisteix en la defensa d'una naturalesa catalana fixa, una defensa, a més, clarament articulada entorn dels ideals del braç militar. Ben al contrari, allò interessant és que Gilabert creu que és possible resoldre els problemes del país a partir dels seus mecanismes constitucionals. Les lleis, certament, és millor no canviar-les, però no manquen propostes de reforma de tot tipus, des de la professionalització de jutges, governadors, veguers i sometents (amb sous més alts que evitin la seva corruptibilitat i atreguin homes de qualitat), fins a la creació de graners municipals per a evitar les crisis de subsistència, tot passant per la racionalització de la funció pública municipal, o per mesures fiscals proteccionistes per a fomentar la producció autòctona i les exportacions. Sobretot destaca la idea que la *Diputació* hauria de dedicar-se a una tasca sistemàtica d'estudi de noves lleis entre sessions de Corts, amb assessorament tècnic, per tal de facilitar la seva feina legislativa en funció dels problemes del país. Resulta, doncs, que més important que les lleis és el mètode per a canviar-les: han de ser les Corts (els estaments amb el

príncep, amb la iniciativa compartida) les que han de fer-ho. Paradoxalment, Gilabert fa servir el mite de la naturalesa catalana no pas per a paralitzar el sistema constitucional, sinó per a donar-li agilitat.²⁰

La condició necessària per al bon funcionament d'aquest model no era una altra teoria de la sobirania, sinó la dedicació del rei a la seva feina com a co-legislador, amb l'obstacle enorme i sovint reconegut que això no era del tot pràctic quan hi havia molts territoris que exigien la mateixa atenció. En aquest sentit, Gilabert, com molts dels seus contemporanis de la Corona d'Aragó, no podia admetre que la creixent manca de regularitat en la convocatòria de les Corts (una descurança en el fons inconstitucional) fos una situació permanent. Aquí el problema era adequar la teoria del govern mixt a un context més ampli i determinant: la lògica administrativa de la Monarquia composta dels Àustries Hispànics. No és que el model confederal presentés un obstacle teòric insuperable: bé l'havien resolt a la Corona d'Aragó durant la baixa edat mitjana, i a d'altres indrets a l'època moderna. Ara bé, el model pactista i el model confederal creaven dues ambigüitats sobre la definició de l'estat (cart el poder executiu era alhora compartit per nacions independents, i condicionat per separat davant cadascuna d'elles) que, tot i haver-se compensat tàcticament entre els segles XIII i XV, no podien créixer indefinidament sense contradir-se, sota la doble pressió de noves adquisicions territorials que creaven absentisme reial, i de creixents demandes militars que exigien una explotació fiscal més intensa. En el nou context dels segles XVI i XVII, eren les dimensions empíriques de la Monarquia allò que creava un problema d'equilibri polític; el canvi d'actitud a la Cort de Madrid fins a cert punt n'era un reflex.

20. El principi que legitimava el canvi legal també havia estat anunciat clarament per don Joaquim Setantí, a les seves *Centellas de varios conceptos* de 1614: "Las leyes o las ordinaciones antiguas de una república no se han de sustentar sólo por honra de la antigüedad, sino en cuanto fueren acomodadas a las condiciones del tiempo y de los hombres; porque estas dos cosas son las que dan debida forma al gobierno público, y sobre que se ha de fundar la buena administración" (*Centellas*, 453). L'estil aforístic de Setantí, autor de la mateixa generació que Gilabert, era influït per Tàcit i per Guicciardini. Setantí no desenvolupa, per tant, una visió constitucional, si bé formula màximes morals i polítiques que ofereixen molts punts de contacte amb els raonaments de Gilabert i revelen una tensió similar entre el pragmatisme circumstancial, basat en la idea del descengany i resignat a l'existència dels expedients polítics de la raó d'estat, i un patriotisme conservador molt més idealista, dedicat a la defensa de l'estabilitat política i moralment exigent amb els homes.

No hi ha dubte que la manca d'una reflexió més oberta sobre aquest problema entre els escriptors catalans era una limitació greu; tornarem al tema. Tanmateix, per a la generació constitucionalista de Gilabert, l'esperança d'una solució passava per un príncep més proper que com a mínim convoqués Corts de tant en tant. I, des d'aquest punt de vista, cal afegir que la participació activa de Gilabert a les Corts de 1626-32 ens mostra un home capaç de traslladar les seves propostes de reforma a un context parlamentari en el qual l'important fos arribar a compromisos intel·ligents. Destaca, per exemple, un discurs en català durant les Corts del 1626, quan Gilabert, davant l'amenaça que el rei se n'anés sense acabar-les, insisteix en la necessitat d'arribar a un acord i defensa la concessió d'un important subsidi de tres milions de lliures, a canvi però d'un conjunt notable de reformes legals i de contrapartides fiscals que afavorien tant a la noblesa com als municipis. El document, probablement escrit el mateix dia de la partida del rei (el 4 de maig), és una bona mostra que la finalitat de parts significatives de les elits catalanes no era simplement obstruir el desenvolupament de les Corts amb l'esperança de favors personals, sinó fer-les funcionar d'acord amb una visió constitucional i governativa.²¹

Bé sabem que aquesta visió no va prosperar el 1626, amb conseqüències tràgiques a la llarga. És, evidentment, possible analitzar aquest fracàs en funció de les prioritats ideològiques del ministre Olivares, ben contràries a les aspiracions d'un desenvolupament constitucional a Catalunya o a qualsevol altre regne: però també cal que valorem les condicions de possibilitat del model constitucional gilabertià a partir de les seves contradiccions internes, assumint la legitimitat del punt de vista de la Cort. Em detindré breument en tres problemes concrets, essencials tanmateix per a qualsevol desenvolupament pràctic de la idea del govern mixt: la localització de la sobirania en situacions de conflicte constitucional, el problema de la raó d'estat en casos de necessitat (sobretot en el context de la política imperial) i la qüestió de la manipulació oligàrquica de les institucions representatives. Acabaré amb una consideració final sobre la representativitat de la figura de Gilabert, i amb un esbós d'interpretació del pes del constitucionalisme mixt en la història política del Principat al segle XVII.

21. *Biblioteca de la Universitat de Barcelona*, ms. 1009, 61r-63v. Edito i analitzo aquest discurs a "El pensament...", II, pp. 355-413.

La qüestió de la localització final de la sobirania es redueix al problema de resistència. Gilabert, com hem vist, rebutja implícitament el concepte bodinià de sobirania absoluta, i no pas per ignorància (tenint en compte les fonts que cita, és poc creïble que n'ignorés l'existència). No solament reconeix en el Principat un sistema de divisió de poders, sinó que a més creu en la seva virtut, d'una manera similar a com Hugo Grotius, pels mateixos anys, defensava la legitimitat de la revolta dels Països Baixos apel·lant a la distribució dels atributs de sobirania, atacant així a Bodin per assumir que el príncep hagués de concentrar necessàriament totes les funcions del poder²². Ara bé, la institució teòricament suprema, la Cort, només adquireix la seva operativitat amb la presència reial. Com llavors definir la sobirania quan el rei es manté allunyat, pel fet altrament ben acceptat de ser també rei d'altres indrets? Com superar els conflictes, tan sovintejats, entre l'administració reial i la representació permanent dels braços de la Cort, és a dir la Diputació del General? Al capdavant, aquests conflictes eren la manifestació institucional de la crisi política que va motivar els *Discursos*, i que Gilabert interpreta com un defalliment d'una de les dues funcions centrals de l'estat, la justícia (essent l'altra la guerra i la pau). Aquest era el problema que el preocupava. En situacions ordinàries, és ben sabut, la Diputació vigilava que els ministres reials no trenquessin les lleis, però l'experiència, guia suprema del pensador polític, demostrava que amb això no n'hi havia prou. Gilabert va proposar repetidament la creació d'un jutge constitucional suprem, un 'conservador de les constitucions' que resolgués els conflictes entre el comte de Barcelona i els particulars; un jutge designat per príncep, però amb una jurisdicció superior a la representada pels jutges ordinaris de l'Audiència. A més, Gilabert volia que el jutge fos cavaller 'de capa i espasa', no un lletrat, i que resolgués els conflictes en un terme fix.²³

22. Veure P. Borschberg, *Hugo Grotius "Commentarius in theses XI". An early treatise on Sovereignty, the just war and the legitimacy of the Dutch revolt* (Peter Lang, 1994). Cal notar també que als Països Baixos les circumstàncies van exigir, en certa manera, l'adopció d'un model republicà. La tradició constitucional del segle XVI era en aquest sentit ben similar a la que trobem a la Corona d'Aragó, fins i tot més rudimentària. La formulació de la teoria republicana fou, per tant, posterior al fet de la revolta, trobant perfecta expressió en la *Politica methodice digesta* de Johannes Althusius (1603). Si bé Althusius, inspirat en part en el model venecià, va advocar una divisió de poders (un govern mixt), recollí també el pensament Bodinià en insistir en la unitat de sobirania. A aquesta sobirania li donà un contingut popular, no monàrquic, però sempre mediatitzat per una estructura federal oligàrquica.

23. La proposta, presentada al braç militar durant els tres mesos d'habilitació per a les Corts del 1632

Ultra la qüestió de la imparcialitat d'un jutge constitucional nomenat pel rei a partir d'un sol estament, que al capdavant podia ser desenvolupat com una qüestió de cultura política, el problema d'aquest tipus de solució legalista era que no podia resoldre situacions de col·lapse de la legalitat. Davant la possibilitat que el rei no pogués realitzar les seves funcions sense alterar les lleis, la suggerència de Gilabert -[que el rei dimitís]- era ben poc realista. Calia acudir a la idea de la sobirania popular expressada per Juan de Mariana, per a poder concloure que davant un rei tirà no per accident momentani, sinó per voluntat de poder absolut, l'única solució era resistir. En realitat, al 1640 fou la reacció popular i no pas una coherència ideològica el que va forçar la republicanització del constitucionalisme de les elits. Però, fins i tot admetent (i ara em situo en un terreny del tot hipotètic) les implicacions republicanes mai no desenvolupades pels defensors més madurs de la idea del govern mixt, allò que ni Gilabert ni ningú altre explicava era com s'havia de reconstruir el poder executiu en tals circumstàncies. Per exemple, si acceptem les opinions de Gilabert sobre els francesos, sembla que l'entrega a Lluís XIII, tal com es va fer durant la revolta, era donar el poder als enemics naturals dels catalans. El problema amb la visió constitucional de Gilabert era que les seves aspiracions republicanes, la seva idea d'una funció pública limitada al servei del bé comú de Catalunya, no es corresponia amb la capacitat del Principat per a generar un poder militar suficient. Aquesta dependència del principi monàrquic era, així, alhora una qüestió tan ideològica com pràctica; la qual cosa explica que la república proclamada per Pau Claris no durés ni una setmana. Sense un príncep que encarnés el poder executiu no es podia fer res, encara que s'intentés.

Relacionada amb aquest problema hi havia la qüestió de la raó d'estat com a fonament per a una legitimitat política no legalista, a través del concepte de necessitat superior. Era un concepte de moda a principis del

(procés frustrat pel dissentiment de la ciutat de Barcelona, en relació amb el dret a cobrir-se davant del rei), pot trobar-se a la miscel·lània de Gaspar Vicens (BUB, ms. 1010, 69r-69v; editat i analitzat a Rubiés, "El pensament...", pp. 436-52). Recull, de fet, una proposta ja apareguda feia molts anys als *Discursos*, amb algunes variacions. Així, en la versió del 1616 el jutge ha de ser un eclesiàstic (*Discursos*, II, 60-92). En qualsevol cas, la proposta, en determinar que el nomenament és reial i que el recipient ha de ser militar, no deixa de ser un altre exemple de constitucionalisme moderat (que s'aparta del model aragonès del jutge hereditari) i possiblement en benefici particular de la noblesa (i, per això, la idea va provocar les crítiques dels estaments eclesiàstic i reial l'any 1632).

segle XVII, ben estès a la Cort, recollit pel mateix Gilabert, i que en el fons responia a un principi del pensament clàssic i ciceronià: *salus populi suprema lex est*. Però, tot i que aquest principi tenia la seva legitimitat en el pensament polític catòlic del renaixement tardà (Gilabert, per exemple, segueix Giovanni Botero i Just Lipsi), existia també la convicció que la raó d'estat era sovint el recurs retòric dels tirans, quelcom, és a dir, incompatible amb la veritable justícia; un pensament d'inspiració maquiavèlica que sotmetia els principis morals derivats de la religió al criteri estricte d'utilitat política. La dicotomia era recollida, per exemple, per Joan-Francesc Rossell, l'ambaixador del Consell de Cent barceloní a la Cort de Felip III quan informava l'any 1616: 'van aquestes coses [la discussió de la demanda del Principat de devaluar la moneda] encaminades no per lleys ni per tèmens de justícia, sinó regles d'estat, les quals en aquestos negocis -com veix- tenen lo primer lloch'.²⁴ I el mateix principi quedava també nítidament denunciat, en el context de la revolta catalana, com a clau de volta del raonament d'Olivares, segons la reconstrucció fictícia que en feia Francesc Martí Viladamor en el seu pamflet *Noticia Universal de Cataluña*: 'que es imposible acudir a tanta diversidad, si no es que se exponga a riesgo manifesto toda la Monarquía, porque no se puede resistir a tantos enemigos si se guardan a cada provincia y tierra sus inmunidades y exempciones, y assí, que la necesidad da licencia para qualquier transgressión, como sea en conservación de la Monarquía, por la qual qualquier medio que ofrezca la imaginación no le extraña la conciencia, porque la ley suprema consiste en la conservación de cada provincia y de toda la Monarquía...'.²⁵ A desgrat que Martí Viladamor anava carregat de males intencions contra Olivares, no es pot negar que en la formulació de l'argument l'encertava plenament: si des del punt de vista del Principat el conflicte era essencialment constitucional, des del punt de vista de la Monarquia la qüestió era al capdavant la raó d'estat i la seva possible legitimitat. La resposta pamfletària del mateix Martí Viladamor, o de Gaspar Sala, era incapaç d'articular una retòrica que integrés les dues lògiques, i degenerava al capdavant en una combinació de legalisme estèril, mitologia historiogràfica i providencia-

24. Francesc Amorós i Gonell ed., *Correspondència diplomàtica de Joan-Francesc Rossell, 1661-1617. Una crònica de la cort de Felip III* (Barcelona, 1992), p. 93.

25. X. Torres (ed.), *Escrips polítics del s. XVII*, I, p. 86 (èmfasi meu).

lisme sentimentaloides. Existia, en contrapartida, una raó d'estat constitucional, veritable pedra de toc d'un republicanisme consistent? Perquè cal dir que quan el 1640 Pau Claris s'apropava a França seguint els dictats de la seva 'raó d'estat', també queia en la trampa d'un mer expedient polític desesperat, probablement mal encaminat (ja abans de la batalla de Montjuïc, les vacil·lacions del duc d'Espanya al Camp de Tarragona en foren tota una advertència) i sense cap contingut constitucional innovador. És ben cert que en la publicística de la revolta -[en autors com ara Martí Viladamor i Gaspar Sala]- es va consolidar el principi de la monarquia electiva, només suggerit pels homes de la generació de l'època de Lerma i mantingut ara fins i tot en contra de l'evidència històrica i constitucional de l'època medieval. L'ús de la doctrina del dret natural a la defensa pròpia, per altra banda, constituí una acceptació inicialment gairebé unànime del dret immediat de resistència. Però aquesta maniobra no va servir per a dotar al Principat d'una doctrina autòctona del control polític de la necessitat extrema amb visió de futur, és a dir, d'un lideratge; de manera que els principis constitucionals eren tan vulnerables a una retòrica absolutista amb Lluís XIII com ho havien estat amb Felip IV. No és, doncs, sorprenent la facilitat amb què el paradigmàtic Viladamor va anar abandonant els temes republicans a tenor de l'augment de la influència francesa, especialment quan, entre 1643 i 1646, un Felip IV ja sense Olivares va poder recuperar un discurs pactista tradicional i situar-se políticament per davant dels ministres francesos.²⁶

Des de la perspectiva molt més tranquil·la del 1616, en canvi, Francisco Gilabert podia adoptar una lectura més positiva de la raó d'estat; és a dir, no renunciava a definir, encara que només fos indirectament, una raó d'estat constitucional. La raó d'estat era una ciència política sobre la conservació de monarquies i repúbliques, perfectament legítima quan respectava els principis de la llei natural i divina, però incompleta si no s'adequava al temperament peculiar de cada província. Per tant, la primera aportació de Gilabert consistia en afirmar que calia cercar un desenvolupament pràctic de la raó d'estat d'acord amb la idea del temperament natural de les nacions. Des d'aquest punt de vista particularista, la seva raó d'estat es convertia en una discussió dels problemes de govern del

26. Per a Mazarín, Catalunya no era una prioritat com ho fou per a Felip IV, i això es va notar.

Principat de Catalunya, per exemple l'exercici constitucional de la justícia criminal. Ara bé, l'element constitucional no era només un objectiu desitjable, era essencial a qualsevol solució precisament perquè l'edifici legal responia al temperament nacional. Amb aquest joc sofisticat d'inspiració escolàstica, la conclusió quedava pràcticament garantida per les definicions inicials (i en això consistia la tècnica del 'discurs' com a gènere d'assaig): així, la conservació del Principat, la seva raó d'estat, depenia de l'exercici de la justícia segons els principis de la justícia!

No cal ni dir que això no resolva l'aspecte fonamental de la raó d'estat: què es podia fer en casos de necessitat extrema, en què la justícia ordinària no era una solució pràctica? La resposta de Gilabert era una reafirmació de la seva tesi constitucionalista: calia acudir a les Corts, no era necessari vulnerar lleis si es mantenia un diàleg fluid entre el rei i els braços. Aquesta admirable solució tenia un defecte seriós, tanmateix, en el cas de la Monarquia Hispànica, per tal com, ja ho hem dit més amunt, un príncep que era príncep a diversos territoris, simultàniament i per separat, no podia mantenir un diàleg constitucional regular amb tots ells. Tampoc no hi havia un mecanisme que regulés constitucionalment els possibles conflictes d'interessos entre ells. Gilabert no dona cap solució a aquest problema. Òbviament, ell sempre hauria preconitzat que les Corts es celebressin més sovint, i que els cavallers de capa i espasa de la Corona d'Aragó, com ell mateix, tinguessin una participació més activa (amb vot, hauria insistit) en els consells generals de la Monarquia. En les condicions de principis del segle XVII, aquesta era una resposta incompleta a les necessitats de l'Estat.

Penso que des d'un punt de vista constitucional l'única resposta consistia en desenvolupar organismes federals de caire no absolutista; una solució no del tot impensable, però que fou expressada abans per un escriptor castellà com Diego de Saavedra Fajardo, en proposar unes Corts de tota la Monarquia (una mena de "consell de consells" de caire representatiu), que no pas per un autor català.²⁷ Aquesta era la direcció adient per un home com Gilabert, que creia en la bondat essencial de l'imperi catòlic-cavalleresc dels Àustries Hispànics, i que es sentia tan espanyol com català (i a més, aragonès: com lligava tants "tem-

27. He començat la proposta a "La idea del gobierno mixto...", pp. 78-9.

peraments naturals” en el seu sistema filosòfic és tot un misteri). L’alternativa, que es desprenia d’una anàlisi menys voluntarista de la capacitat de Felip IV per a mantenir el diàleg constitucional, consistia a dotar Catalunya d’una vera raó d’estat en contra de la “pinça” creada per la doble pressió militar castellana i francesa. En aquest sentit, manca en la literatura política catalana del segle XVII un reconeixement més explícit del fet que el constitucionalisme només podia sobreviure i prosperar des d’una posició relativament hegemònica, i que, per tant, era necessari preparar un lideratge autòcton alternatiu pel cas no gens inimaginable d’un enfrontament amb el rei. En qualsevol cas, tant si es volia aprofundir en un constitucionalisme d’àmbit imperial o com a mínim hispànic, com si es volien analitzar les possibilitats militars del Principat, sembla que una raó d’estat no absolutista requeria la superació del particularisme extrem sobre el qual havien estat bastits els mites histogràfics locals.

Si hi ha quelcom a dir en favor de Gilabert, ultra el seu compromís consistent amb el model del diàleg a les Corts, és que el seu reformisme de caire arbitrista tenia una orientació pràctica i adreçava problemes reals. Implícitament, per dessota de la retòrica patriòtica del valor militar, la prudència, l’honor i la fidelitat, Gilabert reconeixia les limitacions de la realitat del Principat, i s’adreçava directament a les mediocritats de la seva petita noblesa rural, empobrida, ignorant i bandolera. Aquest afany de superació, que involucrava d’una manera especial la seva propia classe social, ens porta a la tercera qüestió que vull analitzar, el problema del significat social del pensament de Gilabert. En concret, l’ús nítidament oligàrquic de la doctrina constitucional sembla suggerir que al capdavall la retòrica de la llibertat tenia molt poc a veure amb el bé comú. Si del que es tracta es de cercar exemples del caràcter aristocràtic del constitucionalisme mixt, Gilabert és certament un exemple magnífic. Mai no perd l’oportunitat per a proposar que es reservin quotes de poder als cavallers de capa i espasa, tant si es tracta de millorar la participació dels súbdits de la Corona d’Aragó en la política imperial com si la idea és reformar l’Audiència, crear un tribunal constitucional, o professionalitzar les vegueries. Per a Gilabert, resulta perfectament justa la constitució catalana que no permetia que s’obrís procés criminal als militars sense instància de part, amb l’excepció dels crims de lesa majestat. I ja hem notat que la naturalesa ‘colèrica’ dels catalans és un retrat fidel dels desordres locals

en que ell mateix havia participat, i el mític coratge militar una expressió dels valors nobiliaris.

Però és important mantenir una perspectiva comparativa. L'absolutisme reial no només era tan oligàrquic com el constitucionalisme aristocràtic, a més dissociava les responsabilitats polítiques del gaudi del poder social i econòmic. Allò notable del constitucionalisme de l'època moderna, a Catalunya com a Anglaterra, era la seva adopció de models republicans a partir de tradicions feudals, i, per tant, la seva capacitat per a estimular la transformació cultural de l'aristocràcia i per a generalitzar llibertats aristocràtiques al conjunt de la població. Aquesta tendència explica, penso jo, l'aparició de la idea de la *hidalgúia universal* dels catalans els anys anteriors a la revolta. I si el que volem és una comprovació més pràctica, n'hi ha prou amb comparar el contingut social ambigu de la revolta catalana del 1640 amb la guerra civil del segle XV, quan el pactisme radical s'havia organitzat al voltant de la defensa del privilegi oligàrquic en els seus aspectes més tirànics. La repressió d'aquells anys, contra pagesos de remença per un costat, i contra les classes mitjanes urbanes de la Busca de l'altre, contrasta amb la situació de relatiu equilibri social del segle XVII. No és que manquessin llavors a Catalunya abusos i conflictes (el mateix Gilabert era un baró amb mer i mix imperi capaç de convocar un petit exèrcit de lacais, la qual cosa certament no feia cap il·lusió als seus vassalls), però el sistema constitucional contenia també principis de justícia i equitat de creixent influència en l'ordenament legal, i, per tant, era usat amb profit per pagesos i per les classes mitjanes urbanes. No era ben bé una justícia popular, però sí que era una justícia accessible a la ideologia popular, que limitava, per exemple, les seves obligacions a l'hora de mantenir un exèrcit.

Podem dir que la defensa de l'aristocràcia que fa Gilabert no anul·la l'acceptació d'un nivell d'apertura social relatiu, superior en molts casos a la mitjana de les monarquies absolutes de l'època, i assumit en la definició de la constitució mixta a través de l'element democràtic. L'esperit cívic generat pel sistema constitucional català, concretat tant en els drets de la pagesia com en certa participació popular (sempre relativa) en el govern municipal, fou indubtablement allò que va motivar Gilabert a proposar una visió reformista i dinàmica del govern mixt del Principat. En aquesta visió, l'aristocràcia conservava el seu paper polític privilegiat,

fins i tot intentava d'ampliar-lo, però també havia de canviar profundament els seus hàbits econòmics i culturals. Gilabert volia una noblesa més educada i més oberta a l'activitat inversora. Sabia, a més, que això era una necessitat. Al capdavant, la mateixa dinàmica de les Corts li exigia que s'adrecés als representants de les ciutats, econòmicament més poderosos que els cavallers. I no oblidem que a Lleida, en tres ocasions, Gilabert havia exercit amb orgull les seves funcions de Paer en Cap al costat de mercaders i artesans. Tal com ens ha recordat Toni Passola, era el Consell General el controlador, al capdavant, de les decisions.²⁸ Quan, el 1604, Gilabert va voler impulsar una política liberalitzadora dels preus del pastís, va haver d'argumentar-ho al Consell General, i es va haver de fer enrera davant del descontentament popular, en produir-se una crisi de subsistències aquell mateix hivern. Quan el 1632, essent de nou Paer en Cap, va escriure un 'paper' defensant l'habilitació del Cardenal-Infant per a presidir les Corts, no va tenir cap poder per a convèncer als síndics de Lleida, que es van significar en contra (en adonar-se de la decisió de la ciutat, Gilabert va enviar una còpia del seu memorial al Consell General, amb una carta avisant a les seves mercès que 'no els restarà glòria de haver impedit aquest acte', però van trobar raons per a no fer-li cap cas).²⁹ I quan, el 1626, va publicar la seva *Agricultura plàtica*, la va dedicar als seus colons, explicant que els que realment s'hi havien de dedicar més i aprendre eren els propietaris.

Una conclusió important és que la ideologia nobiliària de Gilabert no exclou el desenvolupament d'una consciència política més àmplia, de caràcter patriòtic, cívic i fins i tot amb continguts de caràcter burgès. ¿Com interpretar si no l'èmfasi en la productivitat econòmica del país i en el dret a la hisenda personal com una part essencial de la llibertat natural, o un passatge tan sorprenent com ara la definició del principi dinàmic de la república catalana com 'la cudicia de aumentar su hazienda cada qual, que lo pueden hazer muchos' - en contrast amb l'imperi romà, on el principi fonamental era la grandesa d'un sol home?³⁰

28. Veure Antoni Passola Tejedor, "Contra abusos y corrupciones. La limitación de poderes en la magistratura municipal leridana" *Pedralbes*, 13, 1 (1993): 437-447.

29. Per a la dimensió municipal de la política de Gilabert, veure "El pensament....", pp. 244-305. Edito aquesta carta a les p. 319-20.

30. *Discursos*, II, 156. Per si no ens haguéssim entès, més tard resumeix així el seu argument: "qui té dinés te tota res"; l'única frase en català dels *Discursos*!

La qüestió que potser cal clarificar és fins a quin punt Gilabert és un cas del tot excepcional en la seva època. De nobles catalans que escriguessin sobre política, ben pocs. De nobles catalans que escriguessin sobre agricultura, cap més. En aquest sentit, Gilabert no era un autor representatiu. Era, però, un personatge destacat i, per això, les seves peculiaritats són significatives: per als seus contemporanis, don Francisco Gilabert representava un model de síntesi entre la noblesa de les armes i el cultiu de les lletres. En tenim diversos testimonis, ultra els seus propis escrits: la notable dedicatòria del professor de dret aragonès Gerónimo Mondragón a la seva *Censura de la locura humana* (Lleida, 1598), que elabora una imatge de Gilabert que combina llinatge, virtut i bellesa; les anotacions marginals del monjo Jerònim i del compilador de memorials Gaspar Vicens, qui afirma que el cavaller és ‘una persona de moltes prendas i molt intel·ligent’,³¹ o l’elogi que en féu el ciutadà honrat de Barcelona Esteve de Corbera a la seva *Cataluña Ilustrada*. Aquest pot servir com a exemple madur:

«Este cavallero, con estar tan adelante en la edad (porque son muchos sus años), trabaja siempre, y se ocupa en estudiosos ejercicios. Éstos son los que alientan la virtud, porque suele desmayar sin ellos. La virtud en todos deve ser amable, pero mucho más en los hombres de sangre y calidad, porque adquiere un no sé qué de lustre y grandeza que obliga a mayor obligación y respeto. Los largos años son grandes maestros de la vida. La prudencia es hija de la experiencia, y assí en la más perfecta edad viene a ser más perfecta la prudencia. En don Francisco todo concurre: naturaleza enriquecida con entendimiento superior, voluntad inclinada a las letras, y prudencia sazónada con largas experiencias. De estas escuelas salieron las reglas y documentos que da a sus connaturales en materias políticas y morales. A todo se añade el zelo y cuidado que tuvo, entre los negocios económicos y particulares de su casa, de tratar de los públicos y comunes de su República. Estime Cataluña sus advertencias y consejos...»³²

31. BUB, ms. 1010, 106r (anotació a un discurs en català, dirigit als consellers barcelonins, sobre la provisió de forments, que possiblement cal datar el 1632-3).

32. Corbera, *Cataluña Ilustrada* (Nàpols, 1678), p. 8. No era gaire difícil destacar com a noble lletrat a la Catalunya del segle XVII, en un entorn sociocultural caracteritzat per una notable mediocritat, potser a causa de la tendència generalitzada entre les elits seglars (un grup format per cavallers urbanitzats i ciutadans honrats) a adoptar una formació més jurídica que humanística. Corbera, ell mateix

A desgrat d'aquest amable testimoni, no podem dir que Gilabert fos un gran pensador: les seves idees eren bàsicament aplicacions pràctiques de principis corrents recollits eclècticament en les seves lectures. Gilabert era sens dubte el posseïdor d'una bona biblioteca, plena de clàssics i plenament catòlica. Si bé Gilabert demostra una notable recepció de la literatura teològica, científica, moral i política del renaixement tardà, en llatí o en castellà, les seves interpretacions reflecteixen d'una manera especial la cultura jurídica i historiogràfica de les elits urbanes de la Corona d'Aragó, ben assumides per un estament militar en procés d'urbanització i cada vegada més preocupat per a millorar els seus nivells educatius en front dels *letrados*.³³ Podem dir que la teoria particularista de Gilabert es va contruir sobre una visió àmplia del sistema cultural de la Contrarreforma, si bé dins dels seus límits ideològics, que no admetien ni l'escepticisme moral i metafísic, ni la crítica filològica de la tradició eclesiàstica. Allò que configura la seva personalitat original és el lligam entre aquestes idees i la seva trajectòria vital.

Aquesta trajectòria presenta tres punts d'interès especial: la seva personalitat social, la relativa sofisticació de les seves actituds polítiques i econòmiques, i la seva projecció a diversos àmbits d'actuació. En quant a donzell ennoblit, amb una hisenda moderadament valuosa a l'interior de Catalunya, i una xarxa de lligams patrimonials i personals amb d'altres famílies aristocràtiques com els Alentorn, els Sentmenat, els Calders, els Meca o els Guimerà, Gilabert forma part d'una elit relativament pròspera en procés de transformació. Un baró disposat a acollir bandes de lacais al seu castell d'Albelda per a defensar-se del seu rival Lluís Valls (un episodi que cal situar en el context de les alteracions de Ribagorça), i implicat facciosament en la persecució de bandolers cadells, però també involucrat en la vida municipal de Lleida i de

un indigest aspirant a la fama literària, era conscient del problema, i se'n sentia patriòticament mortificat quan donava una migrada llista de només 7 escriptors ocupats en 'històries i antiguitats' a principis del segle XVII: Jeroni Pujades, Rafael Cervera, Jaume-Ramon Vila, Don Francisco Gilabert, Don Diego de Rocaberti, Andreu Bosch i Don Francisco de Moncada, ja llavors ambaixador a Flandes (ibíd. pp 5-10). Això ens permet de datar l'obra c.1631-2; és a dir, quan Gilabert tenia més de setanta anys, tornava a exercir el càrrec de Paer en Cap de Lleida, i es preparava a participar, o participava, a les Corts del 1632.

33. Veure James S. Amelang, *Honored citizens of Barcelona* (Princeton, 1984), especialment pp. 113-8, que constitueix una de les poques reflexions, si bé parcial, sobre la figura intel·lectual de Gilabert.

Tamarit, dedicat a l'agricultura productiva, i amb un prestigi intel·lectual i polític a Barcelona i Saragossa, representa perfectament la transició d'una aristocràcia feudal de base rural amb rendes decadents a una aristocràcia urbana i educada disposada a invertir en l'economia.

L'aposta de Gilabert per la seva classe social passa, per tant, per una consciència crítica de les seves limitacions, amb un programa que, com he dit, combina l'educació jurídica i científica - amb un èmfasi especial en la moderna tècnica militar - i el compromís per una economia productiva. A aquest nivell, contra la imatge d'una estagnació de les elits provincials al voltant dels honors i els privilegis tradicionals, Gilabert es presenta clarament com un cas interessant d'evolució intel·lectual reformista (sense abandonar, és clar, les seves pretensions polítiques estamentals). Però aquest contingut social de la seva trajectòria té l'interès addicional d'anar lligat a una doble projecció: els interessos col·lectius del Principat de Catalunya, i les necessitats de l'imperi. Gilabert no és, en els seus projectes de reforma, ni socialment exclusiu ni nacionalment exclusiu. La seva fórmula consisteix a combinar el privilegi estamental amb la llibertat col·lectiva, la identitat catalana amb l'espanyola (i parla indistintament de 'nuestra lengua catalana' i 'nuestra lengua española' -si bé la 'nación catalana' i la 'nación castellana' són entitats ben diferenciades). És clar que hi ha punts de fricció al capdavant impossibles d'obviar- foren els seus fills i néts els que hagueren de triar durant la revolta, entre la garantia nacional i la garantia monàrquica dels seus interessos, i a la fi entre Espanya i França. Però l'existència final de jerarquies no invalida el desig d'integrar diverses identitats en un sistema harmònic.

En aquest joc complex d'identitats, més que no pas un horitzó espanyol i imperial allò que destaca en Gilabert és la clara consciència de l'homologia i interdependència constitucional dins la Corona d'Aragó. Això no és gens sorprenent si tenim en compte les fonts històriques i jurídiques del constitucionalisme, però en el cas de Francisco Gilabert es dona un element addicional ben poc usual, que és la seva identificació amb Aragó, sobretot pel fet de tenir la seva heretat i casa principal a la Llitera. Aquesta, diguem-ne, "doble nacionalitat" era força convenient quan es tractava de fugir dels creditors de Catalunya, però anava més enllà d'aquesta utilitat pràctica: Gilabert se sentia activament identificat amb la pàtria aragonesa i fou, per exemple, en termes de patriotisme que

va concebre la seva defensa d'aquell regne quan va escriure una relació històrica sobre les alteracions de Ribagorça (en les quals va participar al costat del duc de Villahermosa i de Lupericio Latrás), adoptant una posició constitucionalista contra l'anàlisi cortesana d'Antonio de Herrera.

Així, doncs, per a Gilabert la interdependència i l'homologia entre els diversos territoris de la Corona d'Aragó eren òbvies, per raons personals i per raons intel·lectuals. Per a definir la constitució mixta de Catalunya als *Discursos*, les autoritats de Diago, Zurita, Belluga i Sessé no són menys vàlides que Muntaner, Carbonell, Socarrats i Peguera. No era només un reconeixement de l'homologia de les institucions de tipus pactista a causa de la seva evolució paral·lela, homologia òbvia a desgrat d'algunes notables variacions (com ara l'existència del justícia, o del quart braç dels *infanzones*, a l'Aragó), sino també de l'articulació comuna de la seva política imperial en la història. Podem recordar aquí l'existència del decret d'unió perpètua, de Jaume II a les Corts de Tarragona de 1319, en principi vàlid durant els segles posteriors, segons el qual el príncep d'Aragó, Catalunya i València havia de ser sempre el mateix (i l'any 1344 el rei Pere va afegir-hi Mallorca i els comtats de Rosselló i Cerdanya). L'afany particularista i la gelosia que sempre van caracteritzar les relacions entre les tres comunitats polítiques s'han perpetuat en la historiografia moderna per a dissimular el fet fonamental que el constitucionalisme de la Corona d'Aragó, allò que el va convertir en un model de govern mixt per al conjunt de tota Espanya i part d'Itàlia, passava per aquesta interdependència de tipus federal. No és l'aspecte menys interessant de la figura de Gilabert el fet que assumeixi aquesta herència col·lectiva d'una manera tan clara. Si, com he dit, el repte fonamental per a elaborar una raó d'estat constitucional era la superació del particularisme, la possibilitat d'actuar conjuntament amb Aragó i València era el punt de partida.

Això, de fet, va tenir importància en totes les crisis decisives de l'època moderna, tant en la revolta catalana com durant la guerra de Successió. Una de les primeres conseqüències negatives de l'elecció de Lluís XIII com a comte de Barcelona fou crear enemics a Aragó i València (mentre que l'èxit inicial de la declaració a favor de l'arxiduc Carles el 1705 fou precisament la possibilitat d'arrossegar els sectors populars de tota la Corona d'Aragó). En el context de la guerra de la successió es va donar, tanmateix, una nova divergència: l'equilibri social

relatiu que s'havia assolit a Catalunya, a desgrat de les traumàtiques guerres amb França (i, en part, gràcies a elles), no va trobar correspondència a València i Aragó, on les elits aristocràtiques restaren al marge del moviment austriacista, sacrificant així, al capdavant, les seves constitucions. No és aquest l'indret per a analitzar els orígens d'aquesta divergència.³⁴ Potser sí que cal notar que, a l'època de Gilabert, hauria estat molt menor.

Per exemple, tenim testimonis importants de la capacitat reformista del constitucionalisme tradicional -[la seva capacitat per a articular una via alternativa a la política d'Olivares]- a Aragó i a València. Així, el 1626 no fou només Gilabert qui va demostrar amb una proposta parlamentària que les institucions representatives de la Corona d'Aragó, a desgrat de la seva ben coneguda aparatositat i del seu faccionalisme, també tenien la capacitat d'articular interessos populars diversos, i de fer-ho des de perspectives reformistes ambicioses.³⁵ Un cas interessant fou la idea, estudiada durant les Corts de València, per pagar el servei amb un nou impost proporcional sobre la renda (un 'arbitri d'escales') en substitució dels impostos indirectes tradicionals, que tan cruelment eren carregats sobre el consum d'articles essencials, com el vi. No va ser l'estament militar que va bloquejar aquesta proposta en funció de la defensa egoista dels seus privilegis. Al contrari, van ser precisament membres educats d'aquest estament els que van desenvolupar la proposta (i cavallers com Vicent Vallterra i Guillem-Ramon Anglesola en van ser penalitzats pel rei). La Cort, a través del Consell d'Aragó, es va ocupar de rebutjar la idea dels impostos proporcionals, amb l'argument que 'embaraçan la disposición y efecto del servicio de modo indecente y digno de reparo'. Propostes similars foren rebutjades a Aragó, a costa de carregar els impostos sobre el comerç.³⁶ L'exemple il·lustra perfectament que, si bé en

34. Em remeto, per tant, a les investigacions de Xavier Gil.

35. Evidentment, en un context parlamentari estamental els interessos més genuïnament populars no eren fàcilment expressables al marge dels interessos de les oligarquies locals, rurals o urbanes, que eren les que podien representar la comunitat. L'interès popular expressat de forma no-violenta restava, per tant, condicionat per la seva possible manipulació oligàrquica (la qual cosa, tanmateix, va continuar essent certa a la major part d'Europa amb posterioritat a les revolucions liberals del segle XIX). La qüestió de la democràcia en aquest context preindustrial s'ha de definir en funció de nivells relatius de representativitat i flexibilitat social.

36. Dámaso de Lario, *El conde-duc d'Olivares i el regne de València* (València, 1986), pp. 146-165.

la lluita per a definir el bé comú les oligarquies provincials abusaven del concepte de llibertat, els ministres reials també abusaven dels conceptes de necessitat, reputació i decència a favor dels interessos concomitants de la Cort i de l'alta aristocràcia, sense merèixer la simpatia d'aquells historiadors que han identificat les seves intencions i desgnis amb les solucions més adients a la realització del bé comú. Només el llenguatge de la llibertat, amb les seves interpretacions diverses, podia ser finalment un vehicle satisfactori de les aspiracions populars.

El constitucionalisme mixt no era, doncs, cap garantia d'un desenvolupament social harmònic, però creava unes condicions de possibilitat que, fins a cert punt, foren realitzades a la Catalunya del segle XVII; i, de fet, es van realitzar precisament a Catalunya a causa de l'existència d'un equilibri social relatiu previ. Només a Catalunya es va arribar a un punt de trencament amb la Cort, i la causa immediata fou la reacció popular als allotjaments de soldats estrangers; però les elits, almenys inicialment, s'hi van afegir, i les conseqüències es feren sentir arreu de l'imperi. El lligam entre el resultat de les Corts del 1626 i la revolta del 1640 és, en aquest sentit, importantíssim. Les constitucions havien esdevingut "cosa de tots". La crisi del 1640, provocada essencialment per l'autoritarisme d'Olivares, va ser alhora una demostració de la importància del pensament constitucional com a base per a una resistència col·lectiva, i un test de la capacitat d'aquest pensament per a resoldre contradiccions fonamentals del sistema polític i social català.

Des d'un punt de vista col·lectiu, el cost fou altíssim: per manca d'un lideratge autòcton amb capacitat militar, les faccions espanyola i francesa van dividir, en primer lloc, la societat i, al capdavant, el territori de Catalunya. La incapacitat per a predir i aturar aquest procés fou el gran fracàs de la idea del govern mixt. La debilitat de l'opció francesa impulsada per Claris i per la seva facció barcelonina derivava del motiu que era, de fet, una opció desesperada. Des d'un punt de vista social i familiar, l'opció dels Gilabert ens revela una lògica fins a cert punt conseqüent amb una altra perspectiva. El 1640 don Miquel de Gilabert i de Meià, segon fill i hereu d'una part del patrimoni de Francisco, és mestre de camp del *tercio* del Pallars, i participa en la defensa del sector lleidatà de la frontera. El seu nebot Aleix de Gilabert, fill natural del primogènit Ramon (i, per tant, exclòs de l'herència després de la mort del seu pare, l'any 1631), es destacava en els atacs a les tropes reials

que es trobaven a Tamarit de Llitera.³⁷ Aquest consens patriòtic, liderat per la ciutat de Barcelona, no va durar gaire. Quatre anys més tard, Aleix es destacava a la mateixa frontera, però des del costat d'Aragó, recollint informacions per a facilitar la tasca de l'exèrcit reial, i més tard fins i tot va publicar una relació dels *Sucesos de las reales armas del rei N.S. en el Principado de Cataluña en el año 1650...* (Saragossa, 1651).³⁸ Mentre, l'any 1645 el fill i hereu de Miquel, Francisco de Gilabert i Meca, era ja a la Cort de Madrid explicant els seus serveis en favor de la causa de Felip IV (en concret, uns episodis a Agramunt) i demanant una *ayuda de costa* per anar a servir al rei el front, que efectivament li fou concedida. Sembla clar que el moment decisiu del canvi d'orientació d'aquest sector de l'aristocràcia fou la caiguda d'Olivares i la nova política reial, combinada amb la consolidació del predomini francès a Catalunya, a voltants del 1643-44. Les arrels es remuntaven al 1641, quan els francesos van començar a prendre control dels afers militars.³⁹

37. La notícia apareix al procés de la junta de braços de Barcelona publicat per Basili de Rubí, *Les Corts Generals de Pau Claris* (Barcelona, 1976), p. 258, i també és recollida per Josep Sarroca a la seva *Política del comte d'Olivares...* (Barcelona, 1641); veure l'edició d'Eva Serra, *Escrits polítics del segle XVII*, II (Vic, 1995), p. 104. La destinació de l'important patrimoni de Francisco Gilabert (penso que cal calcular-lo en més de 50.000 lliures) fou l'objecte d'un plet força complicat, amb donacions rescindibles, voluntats contraposades i deutes pendents. Una part important va anar a parar a la muller de Ramon de Gilabert, Victòria d'Alentorn, tot i que Francisco, havent perdut el seu primogènit, ho havia volgut deixar tot a Miquel. Ramon havia intentat ajudar infructuosament a Aleix, el seu fill bastard. Al contrari que Ramon, qui anà a viure a Barcelona, Miquel i Aleix restaren a Lleida i Tamarit. Veure Rubiés, 'El pensament...', pp. 50 i següents.

38. Don Aleix de Gilabert, essent bastard, fou marginat de l'herència del seu pare, Ramon, però va intentar pledejar amb el seu oncle i el seu cosí, Miquel i Francisco, per una altra part de l'herència. Sembla que aquest personatge tumultuós -i les raons són òbvies- es destacaria també per les seves actituds aristocràtiques i antipopulars durant la revolta. Veure la notícia recollida per Núria Sales, *Història de Catalunya. Els segles de la decadència*, (Barcelona, 1989), p. 370.

39. Sobre l'exili polític de l'aristocràcia, hi ha el valuós treball de Jordi Vidal i Pla, *Guerra dels Segadors i crisi social* (Barcelona, 1984). La dimensió social del fenomen del retorn a la fidelitat hispànica és inequívoc; van ser els nobles de categoria i renda més elevades, sovint els senyors de vassalls, els que van liderar el moviment cap a l'exili, certament la majoria amb una tradició de beneficis lligats al suport de la Monarquia. Penso, tanmateix, que és un error considerar aquesta actitud com una simple manifestació de l'interès social per a mantenir els privilegis de classe amenaçats per la revolta. Aquest element no fou al capdavant essencial a l'evolució del Principat sota el domini francès, ni exclusiu en la determinació del retorn a l'hispanisme. Variables regionals (amb una atenció especial a la Catalunya Nova) també han d'ésser tingudes en compte. Molt més important fou la distància respecte a les faccions que varen liderar l'apropament a França. Crec, per tant, que en molts casos hi va haver un veritable *judici polític* en contra del domini francès (evidentment lligat a una percepció d'interessos personals) que ha estat potser menystingut en les anàlisis tradicionals del fenomen. Més que no pas l'abandonament del constitucionalisme en funció de la defensa dels privilegis de classe, hauríem de parlar de la percepció que el constitucionalisme, que integrava patriotisme amb interessos de classe, no quedava millor garantit amb la sobirania de Lluís XIII; en això, fins i tot

En tot cas, no hi havia cap opció que pogués evitar la ruïna de la terra i del patrimoni, dividit i sotmès a les vicissituds de la guerra fronterera, a la Llitera o a Lleida.

En conclusió: mala fortuna o imprudència? Una de les distincions fonamentals del pensament polític del Renaixement era, precisament, la que relacionava la fortuna amb la virtut; la virtut política, la prudència, consistia a saber utilitzar els recursos humans en circumstàncies canviants, però des de la consciència que no totes les circumstàncies eren controlables. Seria absurd esperar que el model pactista català, aquell suprem acte de prudència política, segons Gilabert, fos immune a vicissituds sovint dictades per agents externs. Certament, les pressions externes es combinaren amb les contradiccions internes de la societat catalana per a determinar la impossibilitat d'una solució senzilla al conflicte institucional amb la Cort.⁴⁰ Però sembla inevitable concloure que el complex edifici constitucional, amb les seves contradiccions i ambigüitats, no era només una mirada al passat, com ha estat suggerit massa sovint. La idea del govern mixt, un model de transició de l'estat feudal a la república liberal, no gens menyspreable des d'una perspectiva comparada, tenia la capacitat per a integrar una idea del bé comú i generar alternatives a les solucions uniformitzadores i absolutistes proposades

Francese de Tamarit hi hauria estat d'acord. Per a entendre com aquest posicionament podia conduir a una lectura moderadament regalista del pactisme, cal acudir a les obres de Ramon Dalmau de Rocafort i Gabriel-Agustí Rius. Alexandre de Ros representa una versió d'arrels constitucionals molt més fluïxes. L'essencial és entendre que era possible estar genuïnament en contra d'Olivares el 1640, i a favor de Felip IV el 1644.

40. Aquestes contradiccions internes han estat destacades per diversos historiadors; per exemple, Antoni Simon en el seu estat de la qüestió: "La revuelta catalana de 1640: una interpretació", a J.H. Elliott et alii, *1640: la Monarquía Hispánica en crisis* (Barcelona, 1992), pp. 36-8. També Elliott va destacar el fet que l'actitud de Richelieu el 1640 hauria estat ben diferent si hagués cregut que els catalans eren capaços de governar-se ells mateixos: Elliott, *The revolt of the Catalans* (Cambridge, 1963), p.533. Penso, tanmateix, que el veritable problema no era tant la manca de solidesa republicana del model polític català, o la manca d'equilibri social intern, com el fet que el model mixt per a funcionar requeria un príncep que exercís la funció executiva i militar; i no hi havia cap candidat autòcton per a tal càrrec. El possible comte de Barcelona no era Pau Claris, sinó el duc de Cardona, el marquès d'Aitona o (paradoxalment) el comte de Santa Coloma; però l'any 1640 tots eren morts. (Per a entendre aquesta fallida del lideratge autòcton de fet, cal remuntar al compromís de Casp i a les relacions de l'elit catalana amb els Trastàmars; la castellanització de l'alta aristocràcia als segles XVI i XVII només va culminar el procés). Per altre costat, al segle XVII les pressions militars de França i Espanya eren immediates, i de dimensions enormes en relació amb els recursos humans i econòmics del Principat.

per Olivares.⁴¹ Comparant les possibles conseqüències d'un model i de l'altre, penso que la defensa de les constitucions no era simplement un instint defensiu: constituïa, globalment, un acte de prudència, mesurat segons les circumstàncies del segle XVII. La mateixa prudència acabaria per dictar, però, que deixar-se enxampar pels francesos no era tampoc una solució. Restava el consol de l'escriptor barroc: 'aque'l a quien el tiempo desengaña, no deja mal lograda la experiencia'.⁴²

41. La manca de consideració d'aquesta possibilitat és un defecte important de l'anàlisi d'alguns historiadors. Veure, per exemple, John Lynch, *The hispanic world in crisis and change, 1598-1700* (Oxford, 1992), pp. 131-143.

42. Don Joaquin Setantí, *Avisos de amigo* (Barcelona, 1614), LVII.